

تقدیر و تشکر:

سپاس خدایی را سزااست که در گذر روزگار این بنده می حقیر را در محفل و مکتب فرزانه‌گانی نشاند که در اوج قله‌های علم و معرفت و اخلاق آشیانه ساخته اند. بهترین و صمیمانه‌ترین تقدیر و سپاسگذاری خود را در طبقی از اخلاص به پیشگاه آنان تقدیم می‌کنم و خود واقفم این کمترین کاری است که در برابر الطاف و مهربانی‌های آن‌ها می‌توانم انجام دهم. اما باید سپاسگذاری ویژه داشته باشم از بزرگواران و وارستگانی که بار اهنمایی‌ها و حمایت‌های علمی و اخلاقی خود سختی این مسیر را بر من آسان نمودند، استاد اهنمایم سرکار خانم دکتر الهامه مفتاح که چندین مرتبه پایان نامه ام را مطالعه فرمودند و بار اهنمایی‌های بسیار آگاهانه اشکالات فراوانی که این تحقیق داشت، را بر طرف نمودند و من از ایشان کمال تشکر و قدردانی را دارم و، هم‌بینطور استاد مشاورم سرکار خانم دکتر پروین ترکمنی آذ که از اهنمایی‌های ارزنده ایشان نیز کمال بهره را بردم. همچنین از جناب آقای دکتر یوسفی فر، به جهت پیشنهاد موضوع، ممنون و سپاسگزارم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	بخش اول : کلیات پژوهش
۲۲	فصل دوم: پیشینه تاریخی
۲۲	خوارزمشاهیان
۳۰	اوضاع داخلی امپراطوری خوارزمشاهیان
۳۳	دیدگاه اصلی مغولان برای فتح سرزمین های جدید
۳۵	علل تهاجم مغول به قلمرو خوارزمشاهی
۴۰	فصل سوم: اعتراضات مردمی عصر مغولان و ایلخانان
۴۰	اعتراضات سیاسی در برابر تهاجم مغولان
۴۰	مقاومت ها و پایداری های مردم ایران در برابر تهاجم مغولان
۴۴	مردم ماوراء النهر
۴۴	مردم خراسان
۴۴	مردم نواحی مرکزی و غربی ایران
۵۶	مقاومت در برابر حکام و شحنة های مغولی
۶۰	ظهور جلال الدین های دروغین
۶۶	ظهور جلال الدین دروغین در اسپیدار خراسان در سال ۶۳۳ هـ
۷۲	ظهور جلال الدین دروغین در ناحیه کوغون و ماهان
۷۲	قیام ابی الکرام درائی
۷۵	قیام محمود تارابی
۷۶	قیام حله
۷۷	خروج قاضی شرف الدین ابراهیم در شیراز از سال ۶۶۳ هـ
۷۷	خروج موسی کردستانی
۸۳	اعتراضات سیاسی در دولت ایلخانان
۷۷	عصیان های عصر هلاکو و اباقاخان
۷۷	سلطان احمد تگودار و اوضاع متشنج فارس
۸۳	اعتراضات سیاسی در سلطنت ارغون ۶۸۳ - ۶۹۰ هـ
	دفع فتنه کردان و لران

۸۴	سلطنت گیخاتو ۶۹۰-۶۹۴ ه. شورش رنود و اوباش در خواف ۶۹۱ ه. عصیان مردم نیشابور در ۶۹۳ ه. ق.
۸۷	اعتراضات سیاسی عصر غازان (۶۹۴-۷۰۳ ه. ق) قیام پیر یعقوب باغبانی
۸۸	طغیان محمود شاه در ۶۹۹ ه. ق
۸۸	نقش پهلوانان و روحانیان در اعتراضات سیاسی
۸۹	رهبری روحانیان در قیام های مردمی
۹۱	فتوت و نهضت های مردمی
۹۱	قیام اخی شجاع الدین در کرمان شورش پهلوان یار احمد
۹۲	شورش پهلوان محمد بن محمود جردی
۹۲	فصل چهارم: اعتراضات اقتصادی
۹۳	اوضاع اقتصادی ایران در دوره تهاجم مغولان
۹۵	اوضاع اقتصادی ایران در دوره ایلخانان
۹۵	مهاجرت مردم از روستاها (اعتراض خاموش مردم)
۹۹	قیام مردمی علیه برنامه اقتصادی چاو قیام مردم باشتین
	فصل پنجم: اعتراضات مذهبی
۱۰۰	اعتراضات مذهبی در دوره تهاجم مغولان
۱۰۰	اعتراضات مسلمانان در برابر حکام و شحنة های مغولی
۱۰۶	اعتراضات مذهبی اقلیتهای دینی
۱۱۳	شورش در برابر مسیحیت
۱۱۵	نهضت خرمدینان
۱۱۵	درگیری بین دو اقلیت شیعه و سنی
۱۱۶	تصوف در دوره مغولان و ایلخانان
۱۱۶	فصل ششم: حکومت های برخاسته از جنبش های مردمی
	سربداران خراسان

۱۲۳	سربداران کرمان
۱۴۶	مرعشیان مازندران
۱۵۲	حاصل سخن
۱۵۷	فهرست منابع و تحقیقات
۱۵۷	چکیده انگلیسی
۱۶۴	
۱۷۳	
۱۷۳	
۱۷۶	
۱۷۸	
۱۸۶	
۱۹۱	
۱۹۶	
۲۱۰	
۲۱۱	
۲۱۴	
۲۱۷	
۲۲۰	

چکیده:

رساله حاضر بررسی اعتراضات مردمی عصر مغولان و ایلخانان بوده است. در این رساله سعی شده است، به بررسی ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی و مذهبی قیام ها و اعتراضات مردم این عصر پرداخته شود، چرا که در بررسی ابعاد مختلف قیام ها و پایداری های مردم دوره ها و حکومت های گوناگون، می توان تا حد زیادی از ابهامات تاریخی یک ملت پرده برداشت.

در این پژوهش تلاش شده است تا با واکاوی و بررسی قیام ها و مخالفت های مردم، برخی از نقاط مبهم را روشن نموده و به نتایج علمی دست یابد.

یکی از موضوعات و مسائل اجتماعی که ملت های گوناگون در اعصار و دوره های متفاوت همواره درگیر آن بوده اند، بحث اعتراضات می باشد. اعتراضات و مخالفت ها، در اثر فشارهای گوناگونی که بر مردم وارد می شود به ظهور می رسد و در بعضی از مواقع، شدت مخالفت و اعتراض به حدی زیاد می گردد که به مرحله قیام منجر می شود، تا به آنجا که ممکن است حکومت و دولتی را از پای درآورده و حکومت جدید را روی کار بیاورد. در دوره مغولان و ایلخانان نیز پایداری ها و مخالفت های مردم از سه جهت سیاسی، اقتصادی و مذهبی مورد بررسی قرار گرفت. در بخش مربوط به اعتراضات سیاسی به مقاومت ها و پایداری های مردم در برابر تهاجم و یورش قوم مغول پرداخته شد و مشاهده گردید که اصولاً اعتراضی صورت نگرفته است و اگر در بعضی از مناطق شهری و روستائی مقاومتی از جانب مردم صورت گرفته به علت وجود مشخصه هایی مانند رهبری لایق و آذوقه کافی و قلاع مستحکم بوده است. اعتراضاتی نیز در برابر ظلم و تعدی حکام و امرای مغولی و ماموران مالیاتی صورت گرفته است، که خود این امر به صورت ترک دیار و آبادی بوده است که در دراز مدت منجر به سقوط و زوال شبکه اقتصادی کشور گردیده

است. در دوره ایلخانان، اعتراضات مذهبی نیز رخ داده است که این امر برمی گردد به تساهل و تسامح مذهبی حکمرانان ایلخانی، اغلب این اعتراضات به صورت درگیری فرقه های دینی بوده است. در نهایت نیز این اعتراضات و قیام های مردمی با بن مایه های گوناگون باعث سقوط و زوال سلسله ایلخانی و روی کار آمدن حکومت ها و سلسله های مستقلی چون سربداران و مرعشیان و غیره گردید.

کلید واژه: مقاومت، جنبش، اعتراض سیاسی، اقتصادی، مذهبی، اعتراض شهری و روستایی.

Abstract:

This paper is a study about public protest in Mongol and Ilkhanid period. We try to discuss about different views religious, political, economic, cultural, public protest in this period, because if we study about public protest we can search about reality of that government and the history of that nation. In this paper we try to search an uprising and protesting and clear some dark problems and receiving to the scientific results. One of the social problems in each nation is related to protest. Protesting influenced on people. In the many historical periods, the protest were going so up and they were becoming more until that they could change the government to reduce the cruelty of the political system. In the Ilkhanid and Mongol period, there were some protests in political and religious and economic aspects and all of them are researched in this paper. In the political protests part, it can be seen that there was no resistance in front of the Mongol attacks to Iran and if there were small protests and resistances in the towns and villages, the reason was that there were enough shelters and foods and good fortresses in those region. These elements were the reasons to the sort time resistances up to the Mongol government. There were some protests against the financial employers that they were seen in the situation of escaping from the lands and villages. These kinds of protesting were the sources of destruction of the villages.

In the Ilkhanid dynasty there were the religious protests in Iran too. The roots of these protests were the religious of the Mongol khans that these protests become the bloody attacks and the wars between the religious parties and religions. In the last part of this summary it must be said that these protests and public rebels were faced with different roots and reasons and they were the beginning points and reasons of different liberal movement like Sarbedaran and Marashian and also. These movement were the forces to weaken and destroy the Ilkhanid dynasty and flourishing the regional feudals and government in Iran.

The most important words: protesting, rebels, movement, political and religious and economic protests, rural and urban protests.

فصل اول: کلیات پژوهش

ایران دوره اسلامی به دلایل گوناگون با ظهور سلسله‌ها و حکومت‌های مختلفی رو به رو بوده است.

با ظهور چنگیزخان مغول و به دنبال گسترش قلمرو مغول که در پی کسب فتوحات سرزمین‌های تازه برآمده بود، سرزمین ایران نیز عرصه تاخت و تاز این قوم قرار گرفت. در آن مقطع زمانی در کشور ایران، خوارزمشاهیان و حکومت‌های محلی دیگری بر مسند قدرت تکیه زده بودند.

سلطان محمد خوارزمشاه که در کشورگشایی‌ها و گسترش فتوحات و کسب مناطق جدید، تا حدودی می‌توان او را به چنگیزخان تشبیه کرد، بر ایران حکومت می‌کرده است. مغولان حدوداً دو قرن از تاریخ ایران یعنی بین سالهای ۶۰۰ هجری تا ۷۳۶ هجری، را معطوف خود کرده بودند.

حکومت مغولان و ایلخانان به علت اهمیت بسیار زیادی که در تاریخ آن دوره برخوردار گردیده بود، از جنبه‌های گوناگون مورد ارزیابی و بررسی بسیاری از محققان برجسته داخلی و خارجی قرار گرفته است. مسائل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی بی‌شماری وجود دارد که این دوره از تاریخ ایران را در برمی‌گیرد.

یکی از این موضوعات بسیار مهم و حساس که بسیاری از ادوار تاریخی و سلسله‌ها و حکومت‌ها در طی سالیان دراز درگیر آن بوده‌اند، مسأله اعتراضات و قیام‌های مردمی بوده است.

مغول مهاجم و به دنبال آن ایلخانان نیز از این قاعده مستثنی نبودند و در طی حکومت خود در ایران با بسیاری از قیام ها و مقاومت های مردمی که به دلایل گوناگون رخ داده اند، مواجه شدند. این تحقیق بررسی خود را ابتدا با واژه اعتراض آغاز نموده است و به جستجو در ساختار معنایی آن پرداخت و سپس با توجه به اینکه در این دوره اعتراضات روستایی نیز مشاهده شده است، تفاوت و اختلاف های ساختاری اعتراضات شهری و روستایی را مورد بررسی قرار داد.

اعتراضات شهری و روستایی در ابتدا به منظور مقاومت و پایداری در برابر تهاجم و یورش قومی بیگانه دارای یک سمت و سو بوده و نگاه یگانه ای داشته اند، البته این مقاومت ها و پایداری ها از جانب مردم خود در گرو چند عامل از قبیل آذوقه و قلاع مستحکم بوده که بدون وجود این عوامل، مقاومتی رخ نمی داده است.

بعدها به علت مرمت شهرها و آبادانی آنها توسط حکام و سلاطین ایلخانی که به این امر، توجه خاصی مبذول داشتند که با بهره کشی های بی حد و حصر از روستائیان همراه بود، اغلب اعتراضات و قیام ها در شکل اعتراضات اقتصادی توسط روستائیان صورت گرفت. به طور کل این اعتراضات مردمی در بخش های اصلی سیاسی، اقتصادی و مذهبی ارزیابی و تحلیل شده است.

بخش اول تحقیق حاضر به اعتراضات مردم در مقابل تهاجم مغولان و دوره حکومت ایلخانان اختصاص دارد که در سه دسته از اعتراضات سیاسی، اقتصادی و مذهبی ترتیب یافته است. هنگامی که مردم ایران با ظهور چنگیزخان و فتوحات او مواجه شدند تصمیم به مقابله با او گرفتند زیرا حاضر نبودند که خیلی آسان در برابر آنان سر تعظیم فرود آوردند و تسلیم شوند. از این رو چنگیزخان و سپس جانشینان او به دنبال فتوحات خود در مناطق مختلف ایران با پایداری و مقاومت مردم شهرها و روستاهای بسیار مواجه شدند. در بعضی از مناطق افرادی بودند مانند علما و عیاران و پهلوانان که مبارزات مردمی علیه قوم مغول را رهبری می کردند در آن زمان علما دارای جایگاه بسیار خوبی در نزد حکومت و از نفوذ بسیار زیاد در بین مردم برخوردار بودند. به طوریکه

حتی مغولان نیز به این امر پی برده و در بسیاری از مناطقی که سعی داشتند تا بدون قتل و غارت و خونریزی تصرف کنند، تلاش می کردند تا از وجود علما در مناطق شهری و روستایی کمک بگیرند و توسط آنان مردم را تشویق به تسلیم شدن کنند. در این مقاومت ها و پایداری های مردم در برابر مغولان، وجود مشخصه های بارزی چون آذوقه کافی و وجود قلاع مستحکم و همانطور که قبلاً نیز به نقش رهبران و علمای دینی اشاره گردیده بود، وجود رهبران لایق، نقش بسیار مهمی را ایفا کرده اند.

اعتراضات سیاسی دوره ایلخانان، مقابل حاکمان، حکمرانان ایالات و بخش ها به منصفه ظهور رسیده است. این اعتراضات معمولاً در مقابل چگونگی حکومت و اداره ایالت ها و بخش ها و ولایات صورت گرفت که در نتیجه تبعیض ها و ستم هایی بود که حکمرانان روا داشتند. این امر اندک اندک موجب فرار و رها کردن شهر و دیار و متعاقباً ویرانی و عدم آبادانی نواحی گردید. این اعتراضات بیشتر جنبه سیاسی داشتند و اغلب همین اعتراضات سیاسی بودند که موجب و منتج به سقوط و زوال ایلخانان گردیدند.

اعتراضات اقتصادی شامل آن دسته از اعتراضاتی بود که در مقابل مالیات گیران و مقاطعه کاران صورت گرفته است، به دنبال تضییقات و تنگدستی های بسیاری بود که در پی فشار و ظلم و تعدی حکام و شحنة های مغولی برای جمع آوری مالیات و کسب سود و منافع بیشتر بر مردم وارد گردیده است و به دنبال خود باعث ظهور و بروز قیام ها و اعتراضاتی نیز گردید. مردم مناطق مختلف در شهرها و روستاهای ایران که زیر بار سنگین مالیات اربابان مغولی خود، فشار بسیار زیادی را متحمل گردیده بودند، دست به عصیان و قیام زدند که در نهایت نیز این اعتراضات ریشه و اساس حکومت مغول و ایلخانی را از درون ضعیف و سست گرداند.

شکل دیگر اعتراضات مردمی در مقابل ایلخانان، اعتراضات مذهبی بود. قیام های مذهبی که در این دوره صورت گرفته است، اغلب رنگ شیعی داشته اند. مذهب تسنن که تا این زمان به علت وجود و قدرت معنوی خلافت عباسی، مذهب رسمی کشور به شمار می رفته است و از قدرت برخوردار بوده اند. در کنار آن، فرقه

های دیگر مذهبی نیز بوده اند که هرگاه موقعیت را مناسب می دیده اند سعی می کرده اند تا به قدرت دست پیدا کنند. یکی از این موارد، پیروان مذهب تشیع بوده اند که تا این زمان بعضی از آنها در اختفا به سر می برده اند، با از میان رفتن خلافت عباسی سعی کردند تا از انفعال و انزوا بیرون آمده و به قدرت و حکومت دست یابند. در این بین بر اثر دیدگاهها و آرای مختلف در میان پیروان مذهب تشیع گرایش های شیعی گوناگونی مانند کبرویه، شیخیه و جوریه به وجود آمد. در فصل چهارم، حکومتهای برخاسته از جنبشهای مردمی بررسی شده است. بعضی از قیام های شیعی که دارای قدرت نظامی نیز بوده اند، تبدیل به جنبش گردیدند و توانستند، حکومت تشکیل بدهند که از آن جمله می توان از حکومت سرداران و یا حکومت مرعشیان نام برد که در نهایت در دوره های بعد صفویان توانستند، تشیع را مذهب رسمی کشور قرار دهند. نکته قابل ذکر در این قسمت این می باشد که اکثر قیام های مذهبی و اعتراضات مذهبی در دوره آخر سلطنت ایلخانی مشاهده گردیده است.

۱) سؤالهای اصلی پژوهش :

۱-۱) زمینه های اعتراضات مردمی در دوره مغول و ایلخانان حول چه محورهایی بوده اند؟

۱-۲) با توجه به تقسیم عصر مغول و ایلخانی به سه دوره اصلی بیشترین اعتراضات در کدام دوره بوده است و

اعتراضات هر دوره بیشتر در چه زمینه هایی صورت گرفته است؟

۲) فرضیه های پژوهش :

۲-۱) زمینه های اعتراضات مردمی که در این دوره تاریخی مشاهده می گردد در قالب چند مقوله سیاسی، اقتصادی و مذهبی جای می گیرند. در مقوله اعتراضات سیاسی مقاومت ها و پایداری های مردم در برابر تهاجم و یورش قوم مغول مورد بررسی قرار می گیرد، مردم که از ظلم و جور حکام مغولی به تنگ آمده بودند دست به قیام و اعتراض در برابر آنان زدند که در نهایت همین اعتراضات سیاسی بود که دولت ایلخانی را از درون سست و ضعیف کرده و در دوره های بعد موجب زوال و انحطاط این سلسله گردید.

اعتراضاتی نیز در دوره مغولان و ایلخانان مشاهده می گردد که جنبه مذهبی دارند. لازم به ذکر است که با تساهل مذهبی که بعضی از ایلخانان داشتند می توان شاهد اعتراضات و شورش هایی در بین فرقه های گوناگون مذهبی بود که اکثراً نیز به نظر می رسد این امر از جانب شیعیان صورت گرفته باشد، چون تا این زمان به علت مذهب رسمی کشور که تسنن بوده است، شیعیان در محدودیت و بعضاً نیز مورد ظلم و جور واقع می شدند که در این عصر آنان به اندازه ای آزادی پیدا کرده بودند که توانستند در قالب اعتراضات و شورش ها ابراز وجود نمایند و شاید به همین دلیل بود که نتیجه آن در دوره صفویه منجر به رسمی شدن مذهب تشیع در کشور گردیده بود.

اعتراضاتی نیز مشاهده می شود که در برابر مالیات گیران و مقاطعه کاران صورت می گرفته و آن نیز باز می گردد به نظام مالیاتی این دوره، که می توان گفت تلفیقی و ساختگی بوده است و نتایج آن کار اجباری و بیگاری و یا ظلم و لجام گسیختگی ایلچیان مغول بوده است که منجر به بروز اعتراضات و قیام هایی گردیده است. مردم که در زیر بار فشار مالیاتی سلاطین ایلخانی متحمل فشارهای اقتصادی بسیاری شده بودند، دست به

ترک دیار و آبادی خود زدند و این خود موجب سقوط و انحطاط سیستم اقتصادی کشور از قبیل کشاورزی و دامداری گردید.

۲-۲) اعتراضات دوره اول، یعنی هنگام تهاجم مغولان، ایران از همان جنبه مقاومت و پایداری برخوردار بودند. یعنی پایداری در برابر حمله مغول که نمی خواستند به آسانی تسلیم خواسته های یک قوم بیگانه که بسیار از لحاظ فرهنگ و تمدن فروتر از آنان بودند، قرار گیرند. البته این مقاومت ها و پایداری های مردم نیز در گرو وجود چند عامل از قبیل قلاع مستحکم و آذوقه کافی بوده است که شاید بتوان گفت اگر این مشخصه ها نبود، مقاومتی از جانب مردم صورت نمی گرفت.

اعتراضات دوره دوم از نوع مالیاتی بود، که به کار گماشتن افراد سودجو و حکام مستبد از سوی ایلخانان باعث فشار و ظلم و تعدی های بیشمار بر مردم گردیده بود، اما در دوره سوم که عصر غازان می باشد چون دیگر با اصلاحاتی که از طرف غازان خان در زمینه مالیات ها صورت گرفته بود و از شدت ظلم و فشار نسبت به مردم شهرها و روستاها کاسته شد، دیگر کمتر به مسأله اعتراضات مالیاتی برخورد می شود، در این دوره بیشتر اعتراضات جنبه مذهبی پیدا می کنند که آن نیز به جو تساهل و آزاداندیشی این دوره و حکام مسلمانی که روی کار بودند بازمی گردد. فرقه ها و اقوام مختلف هر یک برای به دست گرفتن قدرت دست به شورش ها و قیام هایی می زنند که از جمله آن می توان در بین فرقه های اسماعیلی، شیخیه، جوریه و حکام سرکش و نافرمان مانند اتابک ابوبکر و جانشین او ابش خاتون شاهد بود، که بعضی از این اعتراضات و شورش ها جنبه نظامی پیدا کردند و با غلبه نظامی توانستند حتی برای خود حکومت هایی را تشکیل دهند مانند سریداران، حکام آل مظفر و آل جلایر و... که در سالهای بعد به قدرت دست یافتند.

۳ اهداف پژوهش

نگارنده قصد دارد تا در مورد یکی از مسائل سیاسی اجتماعی تحقیقی انجام دهد و در بین بیشمار مسائل اجتماعی، مسأله اعتراض شهری جدا از اینکه یک مسأله اجتماعی است به نظر می رسد، اعتراضات در برابر حکومت به نوعی یک موضوع و مسأله سیاسی نیز باشد زیرا اجتماع از مردم تشکیل می گردد و حاکمی که بر مردم حکومت می کند خواه ناخواه بایستی در خدمت مردم باشد، که در غیر این صورت به نوعی با واکنش و مخالفت رو به رو خواهد گردید که در نهایت شدت همین مخالفت ها ممکن است به زوال حکومت و دولت بی انجامد.

با مشخص کردن نوع اعتراضات و بررسی ریشه و سمت و سوی اعتراضات، آن معضلات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی که مغولان با آن درگیر بودند را باز یابی نماید. با ورود مغول به ایران که با تهاجم و یورش همراه بود، مغولان در بعضی از مناطق با مقاومت هایی روبه رو گردیدند. تحقیق حاضر قصد دارد تا این مقاومت ها را مورد ارزیابی قرار دهد، همینطور در دوره های بعد مغولان با مقاومت ها و مخالفت هایی روبرو گردیدند، مخالفت هایی که در برابر حکام و شحنة های مغولی صورت گرفته بود و یا در برابر مالیات گیران و مقاطه کاران.

یک سلسله اعتراضاتی نیز بود که جنبه مذهبی داشتند. در گیری هایی که بین مردم مسلمان و فرقه های مذهبی دیگر مانند مسیحیان و یهودیان رخ داده بود. این تحقیق قصد دارد ریشه این اختلافات و در گیریها را مورد بررسی قرار دهد و میزان مخالفت آنان را با حکومت مرکزی نیز مورد ارزیابی قرار دهد.

۴) روش پژوهش :

روش تحلیلی: در این روش مورخ در کنار نقل روایات غالباً ترکیبی به تحلیل، تبیین و بررسی علل و نتایج آن می پردازد. اگر چه در تاریخ نگاری اسلامی نمی توان تاریخی تحلیلی که کاملاً مصداق این تعریف باشد پیدا کرد، اما بعضی تواریخ را می توان یافت که دیدگاههای تحلیلی در آنها دیده می شود.

روش تحقیق به صورت تبیین و تحلیل موضوع است که با اتکاء بر اسناد و مدارک تاریخی انجام می گیرد.

۵) پیشینه پژوهش و ضرورت انجام آن :

از لابه لای متون و منابع مربوط به عصر مغول که در همان زمان به رشته تحریر درآمده اند، می توان بسیاری از مخالفت ها و مقاومت ها و قیام های گوناگون را استخراج کرد. از جمله این منابع و متون می توان از **تاریخ و صاف** اثر وصاف الحضرة نام برد. وصاف در تحریر تاریخ خود، به بسیاری از این مقاومت ها اشاره کرده است از جمله آنها می توان به قیام فارس به رهبری قاضی شرف الدین اشاره کرد قاضی شرف الدین در طی رهبری قیام مردم فارس خود را مهدی معرفی کرده بود. از جمله قیام های دیگری که در تاریخ و صاف آمده است قیام نوروز می باشد. اما نکته ای که در اینجا قابل ذکر می باشد این است که در **تاریخ و صاف** این مقاومت ها و قیام ها در کنار بسیاری از وقایع و حوادث دیگر مربوط به عصر مغول و ایلخانی، به اجمال و اقتصار معرفی گردیده اند. اما تحقیق حاضر بر آن است که این مقاومت ها و قیام ها را در یک مجموعه ای گرد آورده و از منظر اینکه تا چه حدی این مخالفت ها جنبه اعتراض داشته اند مورد بررسی قرار دهد و آیا اینکه اصولاً می توان این مقاومت ها را به عنوان اعتراض مورد بررسی قرار داد یا نه؟

از منابع دیگر که به موضوع اعتراض تا حدی اشاره کرده اند می توان از **تاریخ نامه هرات** اثر سینی هروی نام برد. در **تاریخ نامه هرات** نیز بسیاری از مقاومت ها و پایداری های مردم در مقابل حملات و تهاجم قوم مغول اشاره گردیده است اما تحقیق حاضر بر آن است تا این مقاومت ها و پایداری ها را از منظر اعتراض مورد رسیدگی قرار دهد و اینکه آیا واقعاً مردم در برابر تهاجم مغول مقاومت کرده اند یا نه و اگر مقاومت و پایداری رخ داده است در اثر چه عواملی بوده است؟

از منابع دیگری که در مطالعات مربوط به تاریخ این عصر بسیار مورد استفاده قرار می گیرد، آثار خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی می باشد که بسیار دقیق به جزئیات وقایع و حوادث مربوط به این دوره می پردازد. از جمله آثار همدانی کتاب **جامع التواریخ** می باشد، مشخصه اصلی **جامع التواریخ** امکان دسترسی رشیدالدین به «التون دبترا» بوده است که از آن استفاده سرشار در تاریخ اقوام مغول کرده است. از دیگر ویژگی های این اثر این می باشد که خود غازان خان و امرای دربار وی به رشیدالدین در بیان وقایع بسیار کمک کرده اند. در کتاب **جامع التواریخ** نیز قیام های بسیاری به طور مفصل و دقیق شرح داده شده است از جمله قیام نوروز و ارتباطی که او با مملوک مصر پیدا کرده بود. اما نکته ای که در این تحقیق حائز اهمیت می باشد این است که این تحقیق بر آن است که این قیام ها را از نقطه نظر اعتراض و مخالفت آن با دستگاه حکومتی وقت، مورد موشکافی قرار دهد و اینکه این قیام ها و یا اگر بتوان آنها را اعتراض نامید تا چه حدی از بطن اجتماع و از میان مردم برخاسته اند و ریشه و اساس این اعتراضات چه بوده است.

در رابطه با عصر مغول و ایلخانی کتاب ها و تحقیقات جدید بسیار و بی شمار وجود دارد اما در خلال این آثار، در رابطه با مسأله اعتراض شهری به طور دقیق بدان پرداخته نشده است. از جمله کتاب هایی که می توان نام برد کتاب های سه جلدی **دین و دولت عصر مغول** اثر خانم دکتر شیرین بیانی می باشد که در آن اعتراضات فقط جنبه معرفی دارند. در سراسر کتاب به طور پراکنده و مختصر به مقاومت ها و اعتراضات مردم در نقاط

مختلف ایران اشاره دارد اما به طور دقیق و تحلیلی بدان پرداخته نشده است. در تحقیق حاضر نگارنده سعی بر این دارد تا به طور دقیق و از نقطه نظر تحلیلی و تبیین این مقاومت ها و اعتراضات را مورد بررسی قرار دهد.

در کتاب های دیگری نیز چون **تاریخ مغول** اثر عباس اقبال، که از بهترین تحقیقاتی است که در زمان خود در میان تحقیقات وجود داشته است، اعتراضات و مقاومت های مردمی فقط به صورت ذکر عنوان، معرفی شده اند. اما در این تحقیق سعی می شود تا این حوادث را کاملاً ریشه یابی کرده و آن را مورد بررسی دقیق قرار داد. تحقیقات خارجی بسیاری نیز در رابطه با مسائل گوناگون اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ایران عصر مغول وجود دارد، که از جمله این تحقیقات خارجی می توان از **تاریخ مغول**، اثر برتولد اشپولر نام برد. اشپولر نیز به رغم اینکه کاملاً حوادث آن دوره را شرح می دهد، ولی با این وجود به صورت علمی و تحلیلی مسائل مربوط به اعتراضات و قیام های مردمی را ریشه یابی نمی کند.

تحقیق حاضر بر آن است تا علاوه بر آنکه تمامی مقاومت ها و اعتراضات مردم را در آن دوره معرفی و عنوان کند، آن را موشکافی کرده و دلایل بروز آن حوادث را نیز گفته و اینکه به چه نتایجی نیز منجر شده اند نیز پردازد.

(ب) معرفی منابع پژوهش :

اگر چه حمله مغول خواه ناخواه تاثیر فاجعه باری بر رشد و بالندگی فرهنگ ایرانی گذاشت اما دقیقاً در طی همین دوره بود که تاریخ نگاری فارسی به اوج خود رسید، در واقع کتب تاریخی اصلی دوره مغول در میان نفیس ترین کتبی قرار دارند که ملل اسلامی نوشته اند. ایلخانان اشتیاق داشتند که خاطره فتوح و جنگهایشان را جاودان سازند و به زودی اتباعی یافتند که مایل بودند این مهم را بر عهده گیرند، چون نویسندگان به اسناد

مربوطه بالاخص اسناد و مدارک مربوط به تاریخ مغولان دسترسی داشتند و چون شاهد دست اول وقایعی بودند که شرح می کردند، از اینرو گزارشهای نافذ و درستی به دست می دهند. تحکیم پایه های امپراطوری مغول عامل مهمی در رشد فوق العاده تاریخ نگاری فارسی در طی سده های هفتم و هشتم هجری بود. عوامل دیگر عبارت بودند از جنگهای صلیبی و افزایش تجارت کاروانی و دریایی در آسیا و مدیترانه که هر دو آنها در استوار ساختن شالوده های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران و گسترش افق دید تاریخ نگاران ایرانی سودمند بودند.

(۱) متون تاریخی

تاریخ جهانگشای *

مفصل ترین و دقیق ترین تاریخی که از دوره استیلای مغول و احوال و فتوحات چنگیزخان نوشته است تاریخ جهانگشای است که توسط علاءالدین عطاملک جوینی پسر بهاءالدین محمد و برادر خواجه شمس الدین محمد صاحب دیوان به رشته تحریر درآمده است. عطاملک جوینی در سال ۶۲۳ تولد یافته و از همان اوان جوانی در کارهای دیوانی وارد شده و از عمال دیوانی امیرارغون آقا حکمران خراسان گردیده است و چند بار در خدمت امیرارغون به قراقروم پایتخت مغولستان سفر نمود و در ضمن همین سفرها بود که به احوال مغول آشنایی پیدا کرد و از سال ۶۵۴ نیز توسط امیرارغون به هلاکوخان معرفی گردید و در دستگاه ایلخان مغول به خدمت مشغول شد تا سال ۶۸۱ که از دار دنیا رفت. کتاب جوینی گذشته از تاریخ مغولان به بحث درباره سلطنت خوارزمشاهیان، ابغوریان و اسماعیلیان می پردازد گزارش جوینی درباره کارهای حکامی که از سوی قاآن ها به خراسان اعزام می شدند بسیار مهم است. نگارنده در این تحقیق در بیان وقایع حوادث و قیام ها و مقاومت هایی

* جوینی، علاءالدین عطاملک بن بهاءالدین محمد، تاریخ جهانگشای، تصحیح محمد قزوینی، ناشر دنیای کتاب، ۱۳۸۵.

که در این دوره رخ داده بود از این اثر استفاده کرده است چون که عظاملک در ارتباط مستقیم با دیوان و حکومت بوده است، آگاهی دقیق از شرح وقایع و حوادث داشته است از این رو این منبع بسیار ارزشمند تلقی می گردد.

تاریخ گزیده*

حمدالله مستوفی که در سال ۶۸۰ در قزوین متولد شده بود از خواص و کتاب زیردست خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی بود و خواجه در سال ۷۱۱ بعد از قتل سعدالدین ساوجی صاحب دیوان و مستقل شدن در کارها، حکومت و استیفایی ابهر و زنجان و طارم را در عهده حمدالله گذاشت. بعد از قتل خواجه رشیدالدین، حمدالله به حکم سابقه خدمتگزاری نسبت به خاندان رشیدی در سلک ملازمان پسرش خواجه غیاث الدین محمد داخل گردید. حمدالله از شعرا و منشیان مطلع زبان فارسی و از علاقه مندان به وطن خود ایران بوده و از جوانی شوقی مفرط به تحصیل اطلاعات تاریخی و مباحثه با فضلا داشته است. تاریخ گزیده خلاصه تاریخ عمومی عالم است از بدو خلقت تا ایام وزارت خواجه غیاث الدین محمد رشیدی و آن را حمدالله در سال ۷۳۰ بنام این وزیر دانش دوست تالیف کرده و آن در حقیقت منتخبی از جامع التواریخ رشیدی است با اطلاعاتی که حمدالله از کتب مورخین دیگر التقاط نموده است و بر آخر آن دو فصل، یکی در تاریخ علما و ائمه و فضلا و شعرای عرب و عجم، دیگری در تاریخ و جغرافیا و بزرگان شهر قزوین افزوده که هر دو از مهمترین ابواب آن کتاب است. در تاریخ گزیده، گزارشهای مربوط و ارزنده ای درباره حکومت های محلی تابع ایلخانان دیده می شود. در تحقیق حاضر در بخش اعتراضات سیاسی و در مبحث مربوط به ظهور جلال الدین های دروغین اطلاعات گرانبهایی از این کتاب به دست آمده است.

* حمدالله مستوفی، بن ابی بکر احمد بن نصر قزوینی، تاریخ گزیده، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوائی، امیر کبیر، تهران، ۱۳۳۹.

تجزیه الامصار و تجزیة الاعصار (تاریخ و صاف) *

بعد از تاریخ جهانگشای جوینی زماناً، از قدیمترین منابع تاریخ مغول و یکی از مهمترین آنها کتاب تاریخ و صاف می باشد که تالیف فضل الله بن عبدالله شیرازی ملقب به و صاف الحضرة می باشد که در حدود سال ۶۳۳هـ در شیراز دیده به جهان گشود. او در شیراز در مشاغل دیوانی و خدمت عمال و مامورین دولتی داخل شده و به تدریج از خواص خواجه صدرالدین احمد خالدی زنجانی و نایب امیر طغاجار، در حکومت او بر فارس گردید. و صاف که از صاحب منصبان درباری بود و به بایگانی ها دسترسی داشت، اطلاعات دقیقی از جزئیات وقایع به دست می دهد، اما متأسفانه سبک نگارش وی نمونه هراس انگیزی از یک نثر مصنوع و متکلف است وی خود می پذیرد که دل بستگی عمده او به مفهوم ادبی بوده و تاریخ صرفاً زمینه ای برای کارش بوده است. علاقه مفرط و صاف در استعمال مفردات عربی و سبک بسیار مغلق، مصنوع و متکلف او، وی را در عداد کسانی قرار داد که لطمات بسیار سنگینی بر نثر فارسی وارد آورده اند. اما در باب مسائل اجتماعی و اقتصادی، تاریخ و صاف را باید منبع با ارزشی دانست. در آرای سیاسی دنباله رو رشیدالدین بود، مغولان را می ستاید، اما هرگز در افشای اعمال غیر انسانی و ظالمانه آنان تردید نمی کند.

پژوهش حاضر در مباحث مربوط به معرفی و بررسی قیام ها و شورش های این عصر مانند قیام تارابی و خروج قاضی شرف الدین ابراهیم و قسمتهای دیگر، از این اثر ارزشمند تاریخی بهره برده است.

* و صاف الحضرة، فضل الله بن عبدالله شیرازی، تجزیة الامصار و تجزیة الاعصار، به اهتمام محمد مهدی اصفهانی، بمبئی، ۱۲۶۹هـ .